

EGYETEMISTÁK DEMOKRÁCIA- ÉS DIKTATÚRAÉRTELMEZÉSE – ESETTANULMÁNY

UNIVERSITY STUDENTS' INTERPRETATION OF DEMOCRACY AND DICTATORSHIP: A CASE STUDY

Murányi István

egyetemi docens, Debreceni Egyetem, Szociológiai és Szociálpolitikai Tanszék, Debrecen
muranyi.istvan@arts.unideb.hu

ÖSSZEFOGLALÁS

Az empirikus szociológiai kutatások (elsősorban a felmérési kutatások) egyik meghatározó problémája az alapfogalmak konceptualizálása. A korábbi kutatási eredmények megerősítik, hogy a társadalmi reprezentációk elmélete értékes hozzájárulást jelenthet ennek a problémának a megoldásához. Új elméleti megközelítést kínál annak tanulmányozására, hogy a társadalmi csoportok hogyan képviselik a társadalmi és politikai kérdéseket és fogalmakat. Jelen tanulmány egy olyan kutatást ismertet, amelynek eredményei hozzájárulhatnak a fiatalok társadalmi kommunikációjában előforduló fogalmak értelmezéséhez. A fiatalok (egyetemi hallgatók) politikai szocializációjában nagy szerepet játszó két fogalom, a 'demokrácia' és a 'diktatúra' jelentését a társadalmi reprezentáció elmélete alapján, kvalitatív és kvantitatív módszertan segítségével vizsgáltuk. A kismintás esettanulmány eredményei azt bizonyítják, hogy a két fogalom jelentése jelentősen és specifikusan eltér, de szerkezetük megegyezik.

ABSTRACT

One of the defining problems of empirical sociological research (primarily survey research) is conceptualizing basic terms. Previous research confirms that the theory of social representations can contribute to solving this problem. It offers a new theoretical approach to studying how social groups represent social and political issues and concepts. This paper presents the results of research that may contribute to understanding concepts in young people's social communication. The meaning of two concepts, 'democracy' and 'dictatorship', that play an important role in the political socialization of young people (university students) were investigated using qualitative and quantitative methods based on social representation theory. The small sample case study results show that the meanings of the two concepts differ significantly and specifically, but their structures are the same.

Kulcsszavak: szociális reprezentáció, egyetemisták, demokrácia, diktatúra, fogalom, jelentés

Keywords: social representation, university students, democracy, dictatorship, concept, meaning

BEVEZETÉS

Az alábbi tanulmányban egyetemista fiatalok vizsgálata alapján a következő kérdésre próbáltunk válaszolni: hogyan jellemezhető a fiatalok demokráciáról és diktatúráról alkotott értelmezése. A vizsgálat koncepciója nem előzetes kutatói konstrukcióhoz kapcsolódik, hanem a szociális reprezentáció elméletéhez, annak egyik módszertani lehetősége alapján elemzi a két fogalom értelmezésének sajátosságait.

A rendszerváltást követően a fiatalok politikai szocializációját leíró jellemző *survey* kutatások többségében központi szerepe van a 'demokrácia' és a 'diktatúra' fogalma leírásának, illetve értelmezésének (Szabó, 2009; Murányi, 2010; Csákó et al., 2010; Szabó–Kern, 2011; Berényi–Murányi, 2011; Susánszky et al., 2021). A hagyományos *survey* vizsgálati módszer alkalmazásának relevanciáját és eredményeit elismerve, a kérdőíves adatfelvételek alapján történő vizsgálatok mellett fontosnak tartjuk más típusú módszertan alkalmazását is, mivel a 'demokrácia' értelmezésének eltérő, egyúttal teljesebb megismerési dimenzióit nyújthatja. A későbbiekben tárgyalt szociális reprezentáció megfelel ezen kritériumoknak, lényegéből eredően kvalitatív módszertanra támaszkodik, ugyanakkor a *survey* módszerhez is kapcsolódhat.

Az eltérő módszertani megközelítéseket az is indokolja, hogy a 'demokráciával' – és más vizsgált fogalmakkal – kapcsolatos, többnyire kérdőíves kutatások alapján készült hazai beszámolók gyakorlatilag nem foglalkoznak a mérésre vonatkozó kritériumok (reliabilitás, validitás) teljesülésének problémáival. Többnyire arról sem olvashatunk, hogy a válaszadó fiatalok milyen jelentést tulajdonítanak meghatározó fogalmaknak, milyen dimenziókban és milyen mértékben ismerik a vizsgált fogalmakat. Ennek megfelelően a kutatónak, illetve a kutatási beszámoló olvasójának leginkább csak feltételezése lehet arról, hogy az előzetes konceptualizálás alapján (vagy annak hiányában) kialakított állításokra (itemekre) vagy direkt kérdésekre reagáló válaszadók milyen szubjektív jelentéssel ruházzák fel a vizsgálat tárgyát jelölő fogalmat.

A 'DEMOKRÁCIA' ÉS A 'DIKTATÚRA' FOGALMÁNAK KONCEPTUALIZÁLÁSI NEHÉZSÉGEI

A vizsgálatunk előtt természetesen fontos feladat (lenne) a konceptualizálást tárgyalni, azonban az alkalmazott módszertan (szociális reprezentáció) nem igényli a 'demokrácia', illetve a 'diktatúra' politikatudományi és/vagy szociológiai fogalmi elemzését, azonban a kutatási eredmények ismeretében nem tekinthetünk el a meghatározó konceptualizálásra vonatkozó elméletek, empirikus vizsgálati előzmények részletes tárgyalásától. Erre most nincs lehetőségünk, csupán jelezzük – a teljesség igénye nélkül – a későbbiekben felmerülhető konceptualizálási nehézségeket.

Megjegyezzük, hogy a 'demokrácia' fogalmának rendkívül sokféle társadalomtudományi értelmezése ismert. A különböző demokráciaelméletek leginkább ismert tipológiája az egyéni szabadságot előtérbe helyező angolszász liberális demokráciát, illetve a népszuverenitást preferáló európai kontinentális típusú demokráciát különíti el. Számos politikatudománnyal foglalkozó kutató amellett foglal állást, hogy a demokráciaelméletek alapvetően két csoportot alkotnak. Az egyik csoportba tartozó elméletek az egyéni szabadságnak, míg a másik csoportba sorolható elméletek a népszuverenitás érvényesítésének adnak elsőbbséget. A kétféle csoportot a legkülönbözőbb elnevezésekkel illetik. Az egyik típust angolszász liberális demokráciának nevezik, míg a másik csoportot európai kontinentális típusú demokráciának (Berényi–Murányi, 2011).

Hasonlóan a demokráciához, a 'diktatúra' konceptualizálásának feladata szintén tekintélyes szakirodalom tárgya. A teljesség igénye nélkül néhány olyan forrásra utalunk, amely diktatúrák típusainak leírásával foglalkozik: az állam és a társadalom szétválasztásának, valamint az állam társadalom fölötti teljes ellenőrzése (politikai monizmus – társadalmi monizmus), illetve részleges kontrollja (politikai monizmus – viszonylagos társadalmi pluralizmus) alapján megkülönböztethető a totalitárius (Gellately, 2013; Arendt, 1992; Ormos, 1987) és az autoriter (tekintélyelvű) (Geddes et al., 2018; Bobbio, 1989) diktatúra.

Amint az államformák kapcsán a nemzet egységét szimbolizáló személy hatalma öröklés (királyság) vagy választás (köztársaság) útján legitimálható, úgy a kormányformák esetében a társadalom hatalomba való beleszólásának lehetősége és mikéntje szabja meg, hogy demokratikus vagy diktatórikus (netán a kettő egyfajta egyvelege) berendezkedésről beszélünk-e.

A SZOCIÁLIS REPRESENTÁCIÓ ELMÉLETE

A „szociális reprezentáció” meghatározása – „a közös jelentések konszenzuális világa, amelyben a csoporttagok kommunikálnak és interakcióban vannak” (Purkhardt, 1993, 75.) – és folyamata (lehorgonyzás és objektiváció) szorosan kapcsolódik a társadalmi identitáshoz, mivel tartalmazza a csoporttagok közös világról alkotott interpretációját. A szociális reprezentációk integrálják az egyéni gyakorlatokat, ugyanakkor kollektív szociális normákat, értékeket és tudásokat prezentálnak (Meier–Kirchler, 1998).

A szociális reprezentáció elmélete, illetve az eredeti teóriához kapcsolódó további elméletek közül Jean-Claude Abric *központimag-elméletének* (Central Nucleus Theory, CNT) modelljét alkalmaztuk a szabad asszociációs kérdésekre adott válaszok elemzésére (Abric, 1994). A CNT Serge Moscovici szociális reprezentáció általános elméletéhez (Moscovici, 1976) kapcsolódó kiegészítő megközelítés.

A központi mag identifikálásának módszertani lehetősége alapján a központi kogníciókat mennyiségi és minőségi tulajdonságok jellemzik (Moliner, 1994). A centrális elemek kvalitatív tulajdonságai közvetlenül a szociális reprezentáció elméletéből erednek, és a központi helyzetet biztosítják. Ebben az értelemben egy adott kogníció azért központi, mert szoros kapcsolatban van a reprezentáció tárgyával, szimbolikus érték és asszociatív erő jellemzi. A centrális elemek kvantitatív tulajdonságai a kvalitatívból erednek, azok következményei. Ezek az elemek *'kiugrás'*-ként (saliency) jellemezhetők: például milyen gyakran és/vagy azonnal mutatják a reprezentáció tárgyát, és hány kapcsolatot tartanak a reprezentáció más elemeivel (Moliner, 1994).

A demokrácia és a diktatúra szociális reprezentációjának empirikus vizsgálata során az asszociációs kérdéseinkre adott válaszokat – pontosabban a három lehetséges választ – szemantikai szempontok alapján különböző csoportokba soroltuk. Az általunk követett egyik konkrét empirikus módszer (Vergès, 1992) alapján az állapítható meg, hogy az alanyok legfeljebb három szóval (vagy értelmezhető narratív reagálással) asszociáltak a felkínált – esetünkben a *'demokrácia'*, illetve a *'diktatúra'* – szóra. Az asszociációkat a jelentések közötti hasonlóságok alapján szemantikai kategóriákba soroltuk. Az adatelemzés során két kritériumot használtunk: az előfordulási gyakoriságot, illetve a felidézés sorrendjét.

A kettős elemzés alapja az volt, hogy a gyakrabban és gyorsabban felidézett kategóriák nagyobb valószínűséggel tartoznak a központi maghoz. A tulajdonságokat 1-től 3-ig súlyoztuk, annak megfelelően, milyen sorrendben idézték fel a kategóriákat (az alacsonyabb pont gyorsabb reagálást jelentett). Ha az átlagos gyakoriságot és az átlagos sorrendet vesszük alapul, akkor a kategóriákat a következő négy csoportba lehetett besorolni (1. táblázat):

1. táblázat. Az asszociációs kategóriák képzése: említési gyakoriság és felidézési sorrend

		Említési gyakoriság	
		Átlag felett	Átlag alatt
Felidézési sorrend	Átlag felett	1. csoport – központi mag	2. csoport – félperiféria
	Átlag alatt	3. csoport – félperiféria	4. csoport – periféria

A bal felső sarokban lévő kategóriák (1. csoport) – a leggyakrabban előforduló és leggyorsabban reagált – nagyon valószínű, hogy a központi maghoz tartoznak. Ezzel szemben azok, amelyek a jobb alsó negyedben vannak (4. csoport), valószínű, hogy leginkább perifériális helyzetűek. A másik két negyedbe sorolt kategóriákat olyan perifériális kognícióknak tekinthetjük, amelyek szorosan, de nem meghatározóan kapcsolódnak a központi maghoz.

A 'DEMOKRÁCIA' ÉS A 'DIKTATÚRA' SZOCIÁLIS REPREZENTÁCIÓJA AZ ASSZOCIÁCIÓK ALAPJÁN¹

A 'Demokrácia' fogalmára vonatkozó asszociációk alapján kialakított kategóriák közül öt kategória (közösség, jog, pozitív konnotáció, negatív konnotáció, politika) esetében az asszociációk említése gyakrabban fordult elő, mint a teljes mintára jellemző átlag (19 említés), míg négy kategóriánál (Akarat, Szabadság, Konszenzus, Egyenlőség) az említések sorrendjének (1 pont: elsőként, 2 pont: másodikként, 3 pont: harmadikként említett) átlaga kisebb, mint a mintasorrend átlaga (0,103). A későbbiekben joggal várható, hogy az említések száma és a felidézés alapján képzett asszociációs kategóriák csoportosítása jól interpretálható struktúrába szerveződik.

A 'Diktatúra' fogalmára vonatkozó asszociációk alapján kialakított kategóriák közül négy esetben (Félelem, Erőszak, Neutrális, Jövő) fordult elő, hogy az asszociációk említése gyakrabban fordult elő, mint a teljes mintára jellemző átlag (20 említés), míg szintén négy (Félelem, Erőszak, Neutrális, Jelen) azon kategóriák száma, melyeknél az említések sorrendjének átlaga kisebb, mint a mintasorrend átlaga (0,574). Hasonlóan a 'Demokrácia' fogalmának asszociációs jellemzőihez, a 'Diktatúra' esetében is feltehető, hogy a kategóriák csoportosítása logikusan értelmezhető (2. táblázat).

2. táblázat. Az asszociációs kategóriák szerveződése: említési gyakoriság és rangsor

DEMOKRÁCIA			DIKTATÚRA		
	Említés (összes)	Rangsor		Említés (összes)	Rangsor
Akarat	4	0,272	Félelem	27	0,518
Közösség	22	0,068	Erőszak	26	0,500
Jog	19	0,085	Neutrális	25	0,480
Szabadság	12	0,086	Jövő	21	0,571
Pozitív konnotáció	20	0,071	Hatalom	18	0,666
Negatív konnotáció	32	0,041	Jelen	16	0,375
Konszenzus	6	0,135	Plebisciter	15	0,666
Politika	42	0,031	Perszonifikáció	11	0,818
Egyenlőség	10	0,230	MINTAÁTLAG	20	0,574
MINTAÁTLAG	19	0,113	–	–	–

¹ A szociális reprezentációs vizsgálat eredményeinek közlésekor a két fő fogalmat és annak értelmezéseit nagyjelöléssel írjuk, mert ezekben az esetekben asszociációkról beszélhetünk.

A CNT-modellt követve az említések gyakorisága és a sorrendátlagok alapján a 'Demokrácia' esetében három, míg a 'Diktatúra' esetében két csoportot képezhettünk, mivel mindkét fogalom esetében az egyik átmeneti perifériális csoportba (2. csoport) nem lehetett asszociációs kategóriát besorolni (3. táblázat). Mivel a központi maghoz gyengén kapcsolódó pozícióban lévő asszociációs kategóriában (2. csoport) egyik esetben sem szerepel egyetlen asszociáció sem, a 'Demokrácia' és a 'Diktatúra' szociális reprezentációja a két fogalom nehezen változó, rögzült értelmezését valószínűsíti.

3. táblázat. Az asszociációs kategóriák csoportosítása: mag és periféria

	DEMOKRÁCIA	DIKTATÚRA
1. csoport core (mag)	Negatív konnotatív Pozitív konnotatív Közösség Jog Politika	Félelem Erőszak Neutrális Jövő
2. csoport: félperiféria	–	–
3. csoport: félperiféria	Szabadság Akarat	–
4. csoport: periféria	Konszenzus Egyenlőség	Hatalom Jelen Plebisciter Perszonifikáció

A 'Diktatúra' értelmezési típusai közül az 4. csoport kategóriáinak együttesét tekinthetjük a legkevésbé meghatározónak, mivel az említési gyakoriság és a felidézési sorrend alapján az egyértelműen perifériális pozícióban helyezkedik el. A meghatározó maghoz (core) legkevésbé kapcsolódó típus „antropomorf” diktatúraként könnyen értelmezhető, mivel a személyekhez kötött 'diktatúra' fogalma (perszonifikáció) a hétköznapi diskurzusokban gyakran fordul elő. Ezt csak fokozza, ha mindez a populista, antidemokratikus, de sokak által „szeretve elutasított” vezér hatalomgyakorlási technikáit megtestesítő rezsim közegében történik (plebisciter rezsim). Ez egy sajátos vezérdemokrácia, amelyben a karizmatikus, autokrata vezető egy sajátos hatalmi-politikai intézményrendszer (politikai valóság) kialakítását sajátos hatalomgyakorlási stratégia alapján törekszik megvalósítani (Körösenyi et al., 2020).

Ezeknek az asszociációs kategóriáknak a kontextusában a félelmeknek vagy erőszaknak többnyire nincs domináns szerepük, inkább az alá- és fölérendeltséget leíró jelölés a jellemző (hatalom). A 'Diktatúra' értelmezésében meghatározó, a jövőre irányuló asszociációs kategóriák csoportjához (core) viszonyítva a leg-

kevésbé meghatározó, teljes mértékben periferikus helyzetű csoport értelmezése a jelenre irányul, a jelenben érvényes, de igazán nem domináns. A napjainkra érvényes értelmezés szerint a 'diktatúra' személyekhez (politikushoz), politikai struktúrák, rezsimek működéséhez kapcsolódik, és amelyben az erőszak, a félelem nem ismeretlen – azonban nem meghatározó.

Az egyetemi hallgatók 'Demokrácia' fogalmára vonatkozó szociális reprezentáció központi eleme meglehetősen ellentmondásos, mivel az elutasítást kifejező asszociáció mellett az elfogadást kifejező pozitív tulajdonságok és minősítés (pozitív konnotáció), valamint a többnyire nem pozitívan értékelt politika (politika) is beletartozik. Az ellentmondás feloldásának lehetséges magyarázata a közösség működését koordináló joggal kapcsolatos asszociációk írásban legitimált szabályainak (jog) és a közösségi, íratlan, többnyire hagyományokon alapuló normáinak hatása. A társadalom életét rövidebb-hosszabb ideig meghatározó rend nehezen körülírható határait a változó politikai környezet, pontosabban működésről jelöli ki, amelybe a politikai orientációtól (értékrendtől) függően a negatív vagy pozitív konnotáció egyaránt befér.

A másik két csoport értelmezése egyértelmű: a szabadság akarat, míg az egyenlőség konszenzus nélkül gyakorlatilag nem elérhető, azonban a 'demokrácia' értelmezésében (reprezentációjában) mindkét asszociációs kategória periferiális szerepet játszik.

Összefoglalva az asszociációs kategóriák csoportosításának sajátosságait, azt mondhatjuk, hogy az egyetemisták demokráciaértelmezését alapvetően (core) inkonzisztens politikai-jogi értelmezés jellemzi, azonban a liberális értékek is jelen vannak, inkább periferiális helyzetben, kevésbé dominánsan, de konzisztens, logikailag értelmezhető tartalmi struktúrában.

A 'Diktatúra' asszociációk alapján történő értelmezésének jellemzőit az előbbiekben viszonylag részletesen tárgyalt 'Demokrácia' értelmezésének eredményeihez viszonyítjuk. Korábban már jeleztük, hogy a két fogalomra vonatkozó asszociációs kategóriák említési gyakorisága és felidézési sorrendje előrejelzi a kategóriák várható eltérését. Míg a 'Demokrácia' esetében az alanyok csak az egyik esetben asszociáltak a fogalomra, addig a 'Diktatúra' leíró asszociációi közül két kategória is hiányzik. A hiányzó kategóriák arra utalnak, hogy az egyetemisták számára a 'diktatúra' markáns, meghatározó, rabiátus konnotációval (félelem, erőszak, neutrális, jövő) jellemezhető. Azonban ez a „fogalmi mag” (core) sajátos, mivel az eklektikus tartalom gyengíti – és a jövőre vonatkozóan is valószínűsítheti – a 'Diktatúra' félelemmel és erőszakkal értelmezhető jellegét. A 'Diktatúra' fogalmában a semleges (de nem befogadó vagy preferált!) asszociációs kategória (neutrális) is jelen van, azonban a megkülönböztetés nélküli, sajátos értelmezést kizáró tautologikus asszociációk (értelmezések) kapcsolódásaként. Röviden fogalmazva: az egyetemisták számára a 'diktatúra' központi magját a félelmet és erőszakot reprezentáló asszociációs tulajdonságok jelentik, melyek-

hez sajátos, együttesen semleges értelmezést képviselő asszociációk (homogén értelmezések: neutrális kategória) kapcsolódnak. További kutatásokat igényel elemzésünk lényeges konklúziója, hogy a 'diktatúra' fogalmi magjában szereplő asszociációs kategória (jövő) alapján az erőszakos, félelmet generáló 'diktatúra' milyen mértékben érvényesül a jövőben.

ÖSSZEGZÉS

Elemzésünk eredményei arra utalnak, hogy az egyetemisták asszociációk szerint kialakított 'Demokrácia' értelmezését alapvetően pozitív és negatív tartalommal bíró inkonzisztens politikai-jogi viszonyulás jellemzi, némi liberális asszociációk jelenlétével. A 'Diktatúra' alapvetően (core) félelmet és erőszakot reprezentál a fiatalok számára, ami feltehetően a jövőben is érvényesülhet. A 'Diktatúra' rabiátus, erőszakos szociális reprezentációja nem homogén, nem egyértelmű, semleges és kaotikus értelmezésekhez kapcsolódik.

A két fogalom szociális reprezentációját közel azonos nyitott–zárt, pozitív–negatív, meghatározó mag–teljes periféria kettősség jellemzi. A reprezentációkat leginkább meghatározó asszociációs kategóriák ('demokrácia': negatív konnotáció, pozitív konnotáció, közösség, jog, politika; 'diktatúra': félelem, erőszak, neutrális, jövő) és a perifériát alkotó asszociációs kategóriák ('demokrácia': konszenzus, egyenlőség; 'diktatúra': hatalom, jelen, plebiszciter, perszifikáció) jellemző konnotációja jelzi a két fogalmat leíró szociális reprezentáció kettősségét. Másként fogalmazva: a fiatalok egy része a 'Demokrácia' és a 'Diktatúra' esetén egyaránt zárt, kizáró negatív viszonyulással, míg másik része nyitott, befogadó pozitivitással azonosul. További kutatások feladata annak feltárása, hogy – a szociokulturális jellemzőkön túl – igaz-e az a feltételezés, mely szerint a politika szociális reprezentációja vizsgálatának eredményei alapján adhatunk választ a 'demokrácia' és a 'diktatúra' értelmezésének (konstrukciójának) kapcsolatára.

Ebben támaszkodhatunk a fiatalok körében lebonyolított szociális reprezentációra vonatkozó vizsgálati eredményekre. Igazodva a korábban végzett survey kutatások következtetéseinek az asszociációk alapján jellemezhető politikaértelmezéséhez, ezt rigid, politikai értékek (orientációk) drasztikusan eltérő két típusaként (liberális, nyitott, inkább pozitívan értékelt *versus* antiliberális, zárt, inkább negatívan értékelt) írja le.

Ezen kontinuitások tükrében mondhatjuk, hogy ma is helytálló a 'demokrácia' fogalmát vizsgáló tanulmány zárómondata: „egy politikai rendszer fennmaradásának esélyei nem túl jók akkor, ha a politikai rendszer alapvető minőségét (egyes vélemények szerint lényegét) meghatározó érték jelentőségét a leendő választópolgárai fel sem ismerik” (Berényi–Murányi, 2011, 238.). A demokrácia ilyen érték.

IRODALOM

- Abric, Jean-Claude (Dir.) (1994): Les représentations sociales: aspects théoriques. In: Abric, J.-C. (ed.): *Pratiques sociales et représentations*. Paris, Presses Universitaires de France, 11–35.
- Arendt, Hannah (1992): *A totalitarizmus gyökerei*. (ford. Braun Róbert, Seres Iván, Erős Ferenc, Berényi Gábor) Budapest: Európa Kiadó
- Berényi Zoltán – Murányi István (2011): Magyar tizenévesek demokrácia-értelmezése és előítéletessége közötti kapcsolat. In: Simon János (szerk.): *Húsz éve szabadon Közép-Európában. Demokrácia, politika, jog*. Budapest: Konrad Adenauer Alapítvány, 227–238.
- Bobbio, Norberto (1989): *Democracy and Dictatorship*. Minneapolis: University of Minnesota
- Csákó Mihály – Murányi István – Sik Domonkos et al. (2010): A családi politikai szocializációról. Vizsgálati szempontok egy empirikus kutatáshoz. *Társadalomkutatás*, 28, 4, 419–446. DOI: 10.1556/Tarskut.28.2010.4.6, https://www.researchgate.net/publication/274269067_A_csaladi_politikai_szocializacirol_Vizsgalati_szempontok_egy_empirikus_kutatashoz
- Geddes, Barbara – Wright, Joseph – Frantz, Erica (2018): *How Dictatorships Work*. Cambridge: Cambridge University Press
- Gellately, Robert (2013): *Lenin, Sztálin és Hitler. A tömeggyilkos diktatúrák eredete*. (ford. Király Róbert) Pécs: Alexandra Kiadó
- Körösnéyi András – Illés Gábor – Gyulai Attila (2020): *Az Orbán-rezsim. A plebiszciter vezérdemokrácia elmélete és gyakorlata*. Budapest: Osiris Kiadó. <https://real.mtak.hu/118922/1/000-Korosenyi-Illes-Gyulai-Orban-rezsim-FIN.pdf>
- Meier, Katja – Kirchler, Erich (1998): Social Representations of the Euro in Austria. *Journal of Economic Psychology*, 19, 6, 755–774. DOI: 10.1016/S0167-4870(98)00036-1, <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0167487098000361>
- Moliner, Pascal (1994): Les méthodes de repérage et d'identification du noyau des représentations sociales. In: Guimelli, Christian (dir.): *Structures et transformations des représentations sociales*. Neuchâtel: Delachaux et Niestlé, 199–232.
- Moscovici, Serge (1976): *La psychanalyse son image et son public*. Paris: Presses Universitaires de France
- Murányi István (2010): Tizenévesek előítéletessége és demokráciához való viszonya. *Új Ifjúsági Szemle*, 8, 1, 47–60. Reprint in Nagy Ádám – Oross Dániel (szerk.) (d. n.): *Ifjúságügy – szöveggyűjtemény* I. h. n.: UISZ Alapítvány, 118–129. <https://www.ifjusagugy.hu/kotetek/Ifjusagugy%20szovegyujtemeny%20I%20szukB5.pdf>
- Murányi István (2020): Fake News in Social and Natural Sciences: Survey in Hungary (2020). In: *Disinformation and Science. A Survey of the Gullibility of Students with Regard to False Scientific News*. Panel for the Future of Science and Technology European Science-Media Hub. EPRS, European Parliamentary Research Service, Scientific Foresight Unit (STOA) PE 656.300. September 2020. Brussels: European Union, 36–44. DOI: 10.2861/411673, <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/1e4c413c-19bd-11ec-b4fe-01aa75ed71a1/language-en>
- Ormos Mária (1987): *Nácizmus–fasizmus*. Budapest: Magvető Kiadó
- Purkhardt, S. Caroline (1993): *Transforming Social Representations. A Social Psychology of Common Sense and Science*. London–New York: Routledge
- Susánszky Pál – Szabó Andrea – Oross Dániel (2021): A demokráciával való elégedettség és a demokrácia értelmezése Magyarországon. *Socio.hu*, 11, 2, DOI: 10.18030/socio.hu.2021.2.30, <https://socio.hu/index.php/so/article/view/849>

- Szabó Andrea – Kern Tamás (2011): A magyar fiatalok politikai aktivitása. In: Bauer Béla – Szabó Andrea (szerk.): *Arctalan (?) nemzedék: Ifjúság 2000–2010*. Budapest: Nemzeti Család- és Szociálpolitikai Intézet, 37–80. https://barankovics.hu/_f/honlapra/arctalan-nemzedek-1.pdf
- Szabó Ildikó (2009): *Nemzet és szocializáció*. Budapest: L'Harmattan Kiadó
- Vergès, Pierre (1992): L'évocation de l'argent: une méthode pour la définition du noyau central d'une représentation. *Bulletin de Psychologie*, 45, 405, 203–209. https://www.persee.fr/doc/bupsy_0007-4403_1992_num_45_405_14128